

УДК 343.98

А. Л. ДУДНІКОВ,
канд. юрид. наук, доц.,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

МІСЦЕ СПОСОБУ ЗЛОЧИНУ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Проаналізовано криміналістичні особливості способів злочинів у сфері економічної діяльності, досліджено поняття криміналістичної характеристики злочинів, запропонована структура криміналістичної характеристики злочинів у сфері економічної діяльності та визначено місце способу в її системі.

Ключові слова: спосіб злочину у сфері економічної діяльності, криміналістична характеристика злочинів, структура криміналістичної характеристики злочинів у сфері економічної діяльності.

Злочини у сфері економічної діяльності вирізняються тим, що на початку розслідування дуже важливо і в той же час важко визначити спосіб їх вчинення. Недостатнє криміналістичне дослідження пошуково-пізнавальної діяльності по встановленню способів є однією з причин низької ефективності боротьби з цими складними видами злочинів.

Спосіб злочину – це багатовекторна категорія, яка включає в себе кримінально-правові, кримінально-процесуальні, криміналістичні та психологічні аспекти. У діяльності людини, в тому числі й при вчиненні злочинів, завжди розрізняли зовнішню сторону, яка відображається у певних рухах, діях, та внутрішню, яка проявляється у психічній активності. Вони нерозривно взаємопов'язані між собою і складають сутність будь-якої діяльності.

Стосовно кримінально-правових та кримінально-процесуальних аспектів, відповідно до ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України спосіб злочину підлягає доказуванню за кожним кримінальним провадженням незалежно від того, чи є він обов'язковою або факультативною ознакою складу злочину. У цьому, як вірно відмічають фахівці з кримінального права, виявляється конкретизуюче значення способу, що сприяє уточненню суспільно-

небезпечних дій, їх наслідків та інших об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину [5, с. 143].

Особливо важливе значення спосіб злочину має для досудового розслідування, оскільки він значною мірою визначає методику і тактику слідства, планування та організацію розслідування. Аналіз слідчої та судової практики дозволяє зробити висновок, що розслідування проходить успішно, коли існує обґрунтована версія про спосіб злочину. Це пояснюється тим, що він є одним з основних слідоутворюючих елементів криміналістичної характеристики будь-якого виду злочину та виступає своєрідним «ключем» до їх розкриття. У зв'язку з цим достатньо давно в криміналістиці був сформульований принцип «від способу вчинення злочину до методу його розкриття» [3, с. 11].

Велике значення має пізнання способів злочинів у сфері економічної діяльності, їх відображення у зовнішньому середовищі для розвитку криміналістичної методики розслідування та попередження цього виду злочинів. Знання способів необхідно для того, щоб визначити, які докази виникають при застосуванні того чи іншого способу, що надалі по цим слідам-відображенням допоможе встановити багато інших обставин вчиненого злочину, своєчасно його виявити. У зв'язку з такими властивостями та особливостями цей елемент є й найбільш складним для сприйняття та дослідження.

При розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності спосіб займає особливе, домінуюче місце. Це пояснюється тим, що, по-перше, його встановлення за даним видом злочинів рівноцінно встановленню факту вчинення злочину і, по-друге, спосіб злочину детермінований багатьма обставинами, що дозволяє встановлювати взаємозв'язки елементів криміналістичної характеристики і зробити висновки про причетних осіб.

Спосіб злочину формується під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. До об'єктивних факторів, які впливають на спосіб злочину у сфері економічної діяльності, відносяться: галузь виробництва, легітимність

підприємства, вид виробничої діяльності, час вчинення злочину, підрозділ підприємства, характер операцій, що здійснюються, наявність зв'язків з предметом посягання, взаємовідносини спілників та ін. Суб'єктивними факторами, які обумовлюють спосіб злочину, є: особисті якості осіб, які вчиняють злочини цього виду; наявність професійної підготовки, досвіду, навичок; службове становище; доступ до господарських та фінансових документів.

При дослідженні змісту елементів криміналістичної характеристики злочинів у сфері економічної діяльності виникає необхідність виділити елемент, що був би зв'язуючим у даній системі та за допомогою якого просліджувалися б виявлені в процесі аналізу зв'язки між структурними елементами. В принципі всі елементи криміналістичної характеристики рівноправні й поділяти їх на основні і другорядні необґрунтовано. Але залежно від виду злочину, слідчої ситуації, яка виникла на даному етапі розслідування, інформації, яка є у розпорядженні слідства, виділення такого елемента можливе й необхідне.

Деякі автори серед елементів криміналістичної характеристики виділяють спосіб вчинення злочину як пріоритетний, найбільш важливий і ключовий [4, с. 101]. Особливо це стосується злочинів у сфері економічної діяльності, які вчиняються проти власності, проти встановленого порядку господарювання, нерідко з використанням службового становища. Відносно цих діянь спосіб відіграє визначальну роль у формуванні інформації про злочин та осіб, які до нього причетні.

Порівняно з іншими елементами криміналістичної характеристики спосіб злочину потенційно відрізняється найбільшою кількістю ознак, які мають пошуково-криміналістичне значення. Це обумовлює наявність загальних закономірних зв'язків, таких як «сліди (ознаки) способу злочину – спосіб злочину – особа злочинця». У дослідженні подібних зв'язків і полягає практичне значення криміналістичної характеристики злочинів, коли, маючи інформацію про один з елементів, можна роботи висновок про інші. Це

важливо для розслідування не тільки тих злочинів, коли на початку провадження необхідно встановити особи злочинців, але й в ситуації, коли коло причетних до злочину осіб відомо, а треба встановити спосіб та інші обставини кримінального діяння.

Особливе становище способу злочину виявляється також у тому, що на підставі даних про цей елемент криміналістичної характеристики розробляються як кримінально-правові класифікації злочинів, які знаходять своє відображення в кримінальному кодексі (наприклад, злочини проти власності – крадіжка, грабіж, розбій, привласнення майна, розтрата майна і т. ін.), так і криміналістичні (наприклад, розкрадань, вбивств, крадіжок і багатьох інших видів злочинів). У підсумку це суттєво впливає на розробку та побудову окремих методик, а також на їх реалізацію в процесі розслідування.

Зараз навіть окремі елементи або прийоми способів злочинів у сфері економічної діяльності складають самостійні склади злочинів (наприклад, фіктивне підприємництво (ст. 205 КК України); легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК України); порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК України); умисне введення в обіг на ринку України (випуск на ринок України) небезпечної продукції (ст. 227 КК України); незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229 КК України); службове підроблення (ст. 366 КК України) та деякі інші).

У криміналістичній літературі відмічається, що однією обставин, які визначають високу латентність і складність розслідування злочинів у сфері економічної діяльності, є використання суб'єктами даних злочинів складних замаскованих способів, які у багатьох випадках не знаходять прямого відображення у документах бухгалтерського обліку [6, с. 16-17].

Тому значення цього елемента криміналістичної характеристики особливо зростає при розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності, де його встановлення є вирішальним для розкриття інших обставин кримінального

провадження. Зокрема, інформація про способи злочинів використовується для забезпечення повноти і швидкості розслідування; для встановлення осіб злочинців; для попередження злочинів цього виду і т.п.

Але спосіб злочину не можна розглядати ізольовано, у відриві від інших елементів криміналістичної характеристики, оскільки криміналістично значущими є дані, які відносяться до усіх елементів.

У цілому характеристика є описом властивостей, якостей, ознак будь-якого явища, події, людини. Поняття «характеристика» використовується в різних галузях знань, сферах людської діяльності. Ефективна боротьба зі злочинністю неможлива без вивчення основних елементів злочинів, їх ознак та властивостей. Тільки такі знання дозволяють розробляти та використовувати науково обгрунтовані практичні рекомендації по виявленню і розслідуванню злочинів, а методичні рекомендації, розроблені без урахування криміналістично значущих ознак злочинів, були надто загальними і не відповідали потребам слідчої практики.

Таким чином, криміналістична характеристика злочинів як наукова категорія набула великого значення. Вона сформувалась на основі узагальнення судової практики, логіки розвитку криміналістики і сьогодні перетворилась на одну з фундаментальних наукових теорій і засіб вирішення практичних завдань розслідування злочинів. Криміналістична характеристика злочинів має значення не лише для розвитку теорії криміналістики, практики розслідування та судового розгляду проваджень різних видів злочинів, але й для теорії кримінального права, кримінального процесу і кримінології.

При розробці окремих методик розслідування злочинів криміналісти завжди намагались вирізняти та враховувати специфічно криміналістичні риси злочинних діянь, які виявляються у місці, часі та способі злочину, особі злочинця і т. ін. [1, с. 113]. Але відомості про зазначені особливості певний час не систематизувались, не було чіткого уявлення про зміст та структуру криміналістичної характеристики злочинів.

Поняття криміналістичної характеристики відносно нове, складне, займає помітне місце в методиці розслідування і тому продовжує розвиватися. Криміналістична характеристика злочинів у сфері економічної діяльності в основному розробляється відносно певних груп, видів, різновидів таких діянь на підставі виділення їх складових елементів, особливостей і ознак (слідів), закономірних зв'язків між ними, характерних для певного регіону, періоду, соціально-економічної ситуації. У цьому полягає основне призначення криміналістичної характеристики злочинів.

Головним у розумінні змісту криміналістичної характеристики, в тому числі й злочинів у сфері економічної діяльності, є те, що в ній відображаються особливості певної множини злочинів, які мають значення для їх розкриття. Такі особливості називають «криміналістично значущими» як комплекси типових змін у вигляді ознак (слідів в широкому значенні), які характерні для певних видів злочинів [2, с. 16-17].

Для розробки рекомендацій щодо виявлення і розкриття злочинів, всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин, пов'язаних з ними, необхідно не тільки узагальнення слідчого та розшукового досвіду, практики судового розгляду, але й більш глибоке комплексне дослідження самих злочинів певного виду. З цією метою в процес наукових криміналістичних досліджень злочинності й окремих видів злочинів почали активно застосовувати соціологічні методи. Такі підходи сприяли розвитку криміналістичних методів дослідження, поглибленню міжнаукових зв'язків дисциплін кримінально-правової галузі.

Криміналістичну характеристику можна розглядати як систему, яка містить дані про закономірні зв'язки елементів, що її складають, і встановлені на основі узагальнення матеріалів кримінальних проваджень, вивчення матеріалів слідчої практики. У зв'язку з цим дана категорія криміналістики виступає основою для побудови систем типових версій, які використовуються у вирішенні конкретних слідчих завдань, висунення робочих версій [7, с. 327].

Розробка криміналістичної характеристики злочинів у сфері економічної діяльності пов'язана з проблемою програмування їх розслідування, створення програм розслідування, систем типових версій. Тому слід відмітити, що криміналістична характеристика займає провідне становище у структурі методики розслідування як джерело інформації про такі діяння, необхідної для побудови програм розслідування. Тут найяскравіше виявляє себе зв'язок між криміналістичною характеристикою злочинів, методикою їх розслідування та програмою діяльності слідчого. Вочевидь, що основу такої взаємопов'язаної системи складає криміналістична характеристика, на підставі якої розробляється криміналістична методика і в залежності від типової слідчої ситуації – програма роботи слідчого по розкриттю злочину.

На підставі вказаного можна розробити висновок, що в частині реалізації практичних завдань розслідування злочинів у сфері економічної діяльності криміналістична характеристика може використовуватися з метою: а) побудови основної моделі таких діянь для розробки програм їх розслідування; б) розробки та застосування різного роду схем і таблиць; в) розробки програм розслідування злочинів з застосуванням комп'ютерних технологій.

Але при цьому слід враховувати, що реалізація методів програмування розслідування не повинна протирічити індивідуалізації завдань слідства в кожному конкретному випадку.

Криміналістична характеристика злочинів у сфері економічної діяльності, як і будь-яке інше системне утворення, складається із взаємопов'язаних частин – елементів. Ця категорія повинна відповідати завданням доказування за кримінальним провадженням. Тому структура криміналістичної характеристики будується на основі системи обставин, що входять у предмет доказування, та елементів складу злочину, що передбачені відповідними статтями КК України. Але вона ширше, аніж їх кримінально-правова та кримінально-процесуальна характеристика, за рахунок даних, які необхідні для перевірки та уточнення цих обставин.

Тому, з урахуванням особливостей злочинів у сфері економічної діяльності, до структури їх криміналістичної характеристики входять такі елементи:

1) інформація про особу злочинця, що характеризується фізичними даними, соціальною характеристикою, категорією посадових, матеріально-відповідальних та інших осіб, які можуть бути причетними до злочину; фактори, що впливають на формування і здійснення злочинних цілей, створення злочинної групи, розподіл ролей між співучасниками і т.д.;

2) дані про способи злочинів (прийоми створення надлишків сировини, готової продукції, резерву коштів, дії по заволодінню майном, його вилученню, збуту, реалізації, приховуванню, маскуванню злочинних дій); обставини, що обумовили вибір злочинцями певних способів;

3) відомості про предмет злочинного посягання: кошти, цінні папери, матеріальні цінності у вигляді сировинних матеріалів, напівфабрикатів, енергоносіїв, готової продукції з урахуванням її споживчої вартості, які можуть бути віднесені до різних джерел посягання (підзвітні цінності, невраховані цінності, створені в процесі виробництва за рахунок надлишків); майно, приховане від оподаткування;

4) інформація про обставини та умови вчинення злочину: певне місце як частина матеріального середовища, що включає житлові, виробничі, офісні, складські та інші приміщення, ділянки місцевості, сукупності різних предметів, машин, обладнання та ін. Для багатьох злочинів у сфері економічної діяльності даний елемент пов'язаний з особливостями нормативно-правового регулювання діяльності галузі, виду виробництва; умов, що визначаються технологічним процесом або операцією, системою обліку та звітності, зберігання і руху коштів і матеріальних цінностей, документообігу (оформлення і використання проектних, облікових, бухгалтерських, лабораторних, технічних, технологічних, статистичних та інших документів); виду продукції, що використовується, переробляється, випускається або реалізується; з часом вчинення злочину (наприклад,

сезонність робіт або зміна), каналами збуту, реалізації товарно-матеріальних цінностей та ін.;

5) відомості про наслідки та типові сліди, їх локалізацію та взаємозв'язки, викликані службовими і позаслужбовими діями, матеріальну і фізичну шкоду.

Криміналістична характеристика як джерело відомостей про певні види злочинів виконує інформаційну функцію, представляє собою єдину інформаційну систему. Отримання і використання такої інформації можливо шляхом аналізу відомостей, що відносяться до окремих елементів криміналістичної характеристики певного виду злочинів та встановленню зв'язків між ними. Вищезазначені елементи пов'язані між собою різними формами кореляційних залежностей та утворюють систему, в структурі якої значення кожного з елементів неоднаково, враховуючи характер злочину. Аналіз кримінальних проваджень по злочинам у сфері економічної діяльності показує, що значна їх частина вчиняється способами, ознаки яких не завжди очевидні. В таких ситуаціях ключовим елементом є спосіб, його знання і опис у системі криміналістичної характеристики.

Список літератури:

1. *Васильев А. Н.* Предмет, система и теоретические основы криминалистики : моногр. / А. Н. Васильев, Н. П. Яблоков. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 143 с.
2. *Колесниченко А. Н.* Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Х. : Юрид. ин-т, 1965. – 93 с.
3. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений : учеб. / сост. С. А. Голунский, Б. М. Шавер. – М., 1939. – 372 с.
4. *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ : моногр. / Г. А. Матусовский. – Х.: Консум, 1999. – 480 с.
5. *Панов Н. И.* Способ совершения преступления и уголовная ответственность : моногр. / Н. И. Панов. – Х. : Вища шк., 1982. – 161 с.
6. Расследование преступлений в сфере экономики: руководство для следователей / под ред. И. Н. Кожевникова. – М. : Спарк, 1999. – 415 с.
7. *Шепітько В. Ю.* Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре. 2010. – 496 с.

Дудников А. Л. Место способа преступления в сфере экономической деятельности в системе криминалистической характеристики.

Проанализированы криминалистические особенности способов преступлений в сфере экономической деятельности, исследовано понятие криминалистической характеристики преступлений, предложена структура криминалистической характеристики преступлений в сфере экономической деятельности и определено место способа в ее системе.

Ключевые слова: способ преступления в сфере экономической деятельности, криминалистическая характеристика преступлений, структура криминалистической характеристики преступлений в сфере экономической деятельности.

Dudnikov A. L. Place of the method of crime in the sphere of economic activity in the system of criminalistics description.

The criminalistics features of methods of crimes in the sphere of economic activity are analyzed, the concept of criminalistics description of crimes is investigated, the structure of criminalistics description of crimes in the sphere of economic activity is offered and the location of method in its system is determined.

Key words: method of crime in the sphere of economic activity, criminalistics description of crimes, structure of criminalistics description of crimes in the sphere of economic activity.